

ZARGARLIK BUYUMLARINING YOSHGA OID XUSUSIYATLARI**Abulova Zulfiya Zaripovna***Buxoro davlat universiteti**Fakultetlararo chet tillar kafedrasi mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalqining an'anaviy zargarlik buyumlari va taqinchoqlarining yoshga oid xususiyatlari etnografik, lingvomadaniy hamda funksional jihatdan tahlil qilinadi. Zargarlik buyumlari o'zbek xalqining moddiy va ma'naviy madaniyatida muhim o'rin egallab, nafaqat estetik bezak, balki shaxsning yoshi, oilaviy holati, ijtimoiy mavqei, marosimiy maqomi va etnomadaniy mansubligini ifodalovchi vosita sifatida ham xizmat qilgan. Tadqiqotda qizaloq, o'smir qiz, turmushga chiqmagan qiz, kelin, turmush qurgan ayol hamda yoshi ulug' ayollar taqadigan zargarlik buyumlarining o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, taqinchoq nomlarining yosh va ijtimoiy maqom bilan bog'liq semantik xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari zargarlik leksikasini etnolingvistik va lingvomadaniy jihatdan o'rganishda yosh kategoriyasi alohida tasnifiy mezon bo'la olishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: zargarlik, taqinchoq, yosh kategoriyasi, qiz, kelin, ayol, kampir, etnolingvistika, lingvomadaniyat, milliy madaniyat, zargarlik leksikasi, taqinchoq nomlari.

Zargarlik san'ati xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyoti, estetik qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi moddiy madaniyat unsurlaridan biridir. O'zbek zargarlik san'ati ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, unda turli davrlarda shakllangan badiiy an'analar, mahalliy xususiyatlar, diniy va mifologik qarashlar o'z ifodasini topgan. D.A. Faxretdinova O'zbekiston zargarlik san'atining rivojlanishini qadimgi davrlardan zamonaviy bosqichgacha izchil tadqiq etib, taqinchoqlarning shakli, bezagi, materiali va funksiyasidagi o'zgarishlarni tarixiy-madaniy jarayon bilan bog'laydi. Zargarlik buyumlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular jamiyatdagi shaxsning ijtimoiy holati va yoshini ham bildirgan. I. Pardayeva ta'kidlaganidek, taqinchoqlar kishilarning "yoshidagi farqni va oilaviy ahvolini belgilash uchun xizmat qilgan". Demak, zargarlik buyumlari oddiy bezak vositasi emas, balki muayyan madaniy axborotni tashuvchi semiotik birlik sifatida ham namoyon bo'ladi. O'zbek ayollarining an'anaviy zargarlik buyumlarini o'rganishda ularni faqat tana a'zolariga taqilish o'rniga ko'ra tasniflash yetarli emas. Ularning yosh, oilaviy holat, marosim va ijtimoiy maqom bilan munosabatini ham hisobga olish zarur. Chunki bir xil turdagi taqinchoq turli yosh bosqichlarida turlicha shakl, hajm, material yoki bezakda namoyon bo'lishi mumkin.

N.G. Borozna Markaziy Osiyo xalqlarining ayollar zargarlik buyumlarini tadqiq etar ekan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida zargarlik buyumlari milliy kiyimning muhim tarkibiy qismi bo'lganini qayd etadi. Ularning tarkibi, shakli va qo'llanishi hududiy hamda ijtimoiy farqlar bilan bir qatorda ayollarning hayot bosqichlari bilan ham bog'liq bo'lgan.

Shu jihatdan zargarlik buyumlarining yoshga oid xususiyatlarini o'rganish o'zbek xalqining etnomadaniy tarixini, ayollar kiyinish madaniyatini va zargarlik leksikasining semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Tadqiqotning maqsadi va metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek an'anaviy zargarlik buyumlarining yoshga oid xususiyatlarini aniqlash, turli yosh bosqichlarida taqinchoqlarning qo'llanishi, shakli, materiali, funksiyasi va ramziy mazmunini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tavsifiy metod – zargarlik buyumlarining yosh guruhlari bo'yicha xususiyatlarini tavsiflash;

Etnografik metod – taqinchoqlarning urf-odat va marosimlardagi o'rnini aniqlash;

Lingvosemantik tahlil – zargarlik buyumlari nomlarining ma'no xususiyatlarini o'rganish;

Qiyosiy metod – turli yosh guruhlari mansub taqinchoqlarni qiyoslash;

Lingvomadaniy tahlil – taqinchoqlarning xalq dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari bilan bog'liqligini ochib berish.

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek xalqining an'anaviy ayollar zargarlik buyumlari, predmet sifatida esa ularning yoshga bog'liq qo'llanish xususiyatlari olindi.

Zargarlik buyumlarida yosh kategoriyasining ifodalanishi

O'zbek an'anaviy madaniyatida inson hayoti muayyan yosh va ijtimoiy bosqichlarga ajratilgan. Ayniqsa, qiz bolaning qizaloqlikdan balog'atga, turmushga chiqishdan kelinlikka, undan esa farzandli ayol va yoshi ulug' ayol maqomiga o'tishi kiyinish va bezanish madaniyatida ham o'z aksini topgan.

Shu nuqtayi nazardan ayollar zargarlik buyumlarini shartli ravishda quyidagi yosh guruhlari ajratish mumkin:

- qizaloqlar taqinchoqlari;
- o'smir qizlar taqinchoqlari;
- turmushga chiqmagan qizlar taqinchoqlari;
- kelinlarning taqinchoqlari;
- turmush qurgan ayollar taqinchoqlari;
- yoshi ulug' ayollar taqinchoqlari.

Bunday tasnif qat'iy va barcha hududlar uchun bir xil bo'lmagan. Hudud, oila, iqtisodiy imkoniyat, mahalliy urf-odat va davrga qarab taqinchoqlarning tarkibi o'zgarib turgan. Shunga qaramay, yosh kategoriyasi zargarlik madaniyatini tushuntirishda muhim mezon hisoblanadi.

Qizaloqlik davrida taqinchoqlar, odatda, sodda shaklga ega bo'lgan. Bunday buyumlarda estetik funksiyadan tashqari himoya, tumorlik va ramziy vazifalar ham mavjud bo'lgan. Bolalarga taqinchoq taqish qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lib, ayrim buyumlar yomon ko'zdan, turli salbiy ta'sirlardan himoyalash vositasi sifatida qaralgan.

Turli manbalarda tumor, bo'yin taqinchog'i, sodda uzuk yoki kichik sirg'a kabi buyumlarning bolalar va yosh qizlar hayotida qo'llangani qayd etiladi. Turaboyeva tadqiqotlarida ham zargarlik buyumlarining marosim va oilaviy hayot bilan bog'liq funksiyalari, jumladan, bola tug'ilishi bilan bog'liq an'analar mavjudligi ko'rsatiladi. Qizaloqlar taqinchoqlarining yana bir xususiyati ularning hajman ixcham bo'lishidir. Yosh bolaning kundalik harakatlariga xalaqit bermaslik uchun yirik va og'ir bezaklardan ko'ra kichik, sodda shaklli buyumlar afzal ko'rilgan. Qiz bolaning ulg'ayishi bilan uning taqinchoqlari ham murakkablashib borgan. O'smirlik davrida sirg'a, uzuk, bilaguzuk, marjon kabi buyumlar ko'proq qo'llanila boshlagan. Bu davrda taqinchoqning estetik funksiyasi kuchayib, uning ijtimoiy-semiotik ahamiyati ham ortgan.

O'zbek zargarlik buyumlari tana qismlariga ko'ra bosh, soch, quloq, bo'yin, ko'krak, qo'l va bel bezaklariga ajratiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham tillaqosh, kokil bezaklari, sirg'a, marjon, tumor, zanjir, uzuk va bilaguzuk kabi buyumlar alohida funksional guruhlariga ajratilgan.

O'smir qizlarning taqinchoqlarida rang va shakl muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, rangli toshlar bilan bezatilgan buyumlar yosh qizlarning kiyim-kechaklari bilan uyg'unlashtirilgan. Bu holat taqinchoqning faqat moddiy buyum emas, balki kiyinish madaniyatining tarkibiy qismi ekanini ko'rsatadi. Turmushga chiqmagan qizlarning taqinchoqlari alohida estetik xususiyatlarga ega bo'lgan. Ular, ayniqsa, soch, peshona, quloq, bo'yin va qo'l bezaklaridan faol foydalanganlar.

Bu bosqichda zargarlik buyumlari qizning nafosati, didi va oilasining ijtimoiy-iqtisodiy holatini ifodalashi mumkin edi. Qimmatbaho materiallar, oltin yoki kumush, marjon, feruza, yoqut kabi toshlarning qo'llanishi oilaning imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan.

Taqinchoqning ijtimoiy-semiotik xususiyati aynan shu bosqichda yaqqol namoyon bo'ladi: u shaxsning nafaqat estetik didini, balki oilaviy va ijtimoiy mavqeini ham bildirishi mumkin. Tadqiqotchilar zargarlik buyumlari tarixan insonning jamiyatdagi mavqeini belgilovchi vositalardan biri bo'lganini qayd etadilar.

Ayol hayotidagi eng muhim marosimiy bosqichlardan biri turmushga chiqish va kelinlik davridir. O'zbek an'anaviy madaniyatida kelinning kiyimi va bezaklari alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Kelin taqinchoqlari boshqa yosh guruhlariga qaraganda ko'proq, yirikroq va bezak jihatidan murakkabroq bo'lishi mumkin edi. Kelinlik zargarlik majmuasida bosh va peshona bezaklari, sirg'a, marjon, ko'krak bezaklari, bilaguzuk va uzuklar muhim o'rin egallagan. Ayrim hududlarda kelin libosi zargarlik buyumlarining katta majmuasi bilan to'ldirilgan.

Bunday taqinchoqlar estetik funksiyadan tashqari marosimiy va ramziy mazmun ham kasb etgan. Kelin bezaklarining ko'pligi uning yangi oilaga kirib borayotganini, oilaning obro'si va iqtisodiy imkoniyatlarini ham ko'rsatgan.

N.G. Borozna Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy ayollar zargarlik majmuasini milliy kiyim bilan uzviy bog'liq holda ko'rsatadi. Bu fikr o'zbek kelinlarining bezanish madaniyatiga ham bevosita taalluqlidir.

Kelinlik davrida uzukning ham alohida ramziy mazmuni mavjud. Oddiy uzukdan farqli ravishda nikoh bilan bog'liq uzuk oilaviy maqomni ifodalovchi vositaga aylanadi. Shunday qilib, bitta zargarlik buyumi – uzuk – kontekstga qarab estetik, ijtimoiy va marosimiy funksiyalarni bajarishi mumkin.

Turmush qurgan ayollar taqinchoqlari kelinlik davridagi bezaklardan ma'lum darajada farqlangan. Vaqt o'tishi bilan haddan tashqari yirik va tantanali bezaklar o'rnini kundalik hayotga qulayroq, vazminroq shakldagi buyumlar egallashi mumkin bo'lgan.

Bilaguzuk, sirg'a, uzuk va marjon kabi buyumlar kundalik foydalanishda ham davom etgan. Shu bilan birga, marosimlarda yanada qimmatbaho va bezakdor taqinchoqlar taqilgan.

Zargarlik buyumlarining yoshga bog'liq xususiyati ularning shakli bilangina emas, balki materiali va bezak elementlari bilan ham belgilanadi. Borozna ma'lumotlariga ko'ra, Markaziy Osiyoda zargarlik buyumlari oltin, kumush, jez, mis, bronza va boshqa metallardan tayyorlangan, ular feruza, aqiq, marjon, yoqut, zumrad, dur kabi toshlar bilan bezatilgan.

Demak, ayolning yoshi va ijtimoiy maqomi zargarlik buyumlarining tanlanishiga ta'sir etgan omillardan biri bo'lgan.

Yoshi ulug' ayollarning zargarlik buyumlari yosh qizlar va kelinlarnikidan vazminligi bilan ajralib turishi mumkin. Bu bosqichda taqinchoqning sof estetik funksiyasidan tashqari, oilaviy xotira, meros va avlodlar davomiyligi bilan bog'liq ma'nolari kuchayadi.

O'zbek an'anaviy madaniyatida zargarlik buyumlari "ona merosi", "bisot" sifatida saqlangan va ayrim hollarda avloddan-avlodga o'tgan. O'zbekiston Fanlar akademiyasi materiallarida ham taqinchoqlarning ajdodlardan qolgan meros sifatida saqlanishi, ayrim oilalarda onadan qizga yoki keliniga o'tishi qayd etilgan.

Shu sababli yoshi ulug' ayolning taqinchoqlari uning shaxsiy bezagi bo'lish bilan birga, oilaviy tarixning moddiy belgisi ham hisoblanadi. Masalan, buvisi yoki onasidan qolgan uzuk, bilaguzuk, marjon yoki boshqa buyum oila xotirasi va avlodlar uzviyligini ifodalashi mumkin.

Bu holat zargarlik buyumlarining "xotira funksiyasi"ni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Ya'ni buyum o'zining moddiy qiymatidan tashqari, uni taqqan yoki saqlagan avlodlar haqidagi ma'lumotni ham o'zida mujassamlashtiradi. Zargarlik buyumlari nomlari o'zbek tilining boy leksik qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ular orasida tana a'zosi, material, shakl, vazifa, rang, bezak va marosim bilan bog'liq nomlar mavjud.

Masalan:

sirg'a – quloqqa taqiladigan bezak;

bilaguzuk – bilakka taqiladigan bezak;

uzuk – barmoqqa taqiladigan bezak;

marjon – bo'yiga taqiladigan munchoqli bezak;

tillaqosh – peshona qismiga taqiladigan bezak;

zebigardon – ko'krak va bo'yin qismiga taqiladigan an'anaviy bezak;

bo'yintumor – bo'yin qismiga taqiladigan tumor shaklidagi buyum.

Yusupovaning tadqiqotida o'zbek zargarlik buyumlari nomlari xrematonimik birliklar sifatida qaralib, ularning nomlanishida xalqning kognitiv tasniflash xususiyatlari aks etishi ko'rsatiladi. Muallif zargarlik nomlarini bosh va soch bezaklari, quloq, burun, bo'yin va qo'l bezaklari kabi funksional guruhlarga ajratadi. Yosh kategoriyasi ushbu nomlarning semantik tahlilida qo'shimcha madaniy komponent sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, **tillaqosh**, **zebigardon** yoki murakkab bosh bezaklari ko'pincha marosimiy va tantanali kiyinish bilan bog'liq bo'lsa, **sirg'a**, **uzuk**, **bilaguzuk** kundalik hayotda ham keng qo'llanadi.

Shu sababli zargarlik leksikasini faqat predmet nomlari yig'indisi sifatida emas, balki "**predmet – yosh – jins – oilaviy maqom – marosim – ijtimoiy mavqe**" munosabatlari tizimi sifatida o'rganish maqsadga muvofiq. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, zargarlik buyumlarining yoshga oid xususiyatlari uch asosiy darajada namoyon bo'ladi.

Birinchidan, **predmet darajasi** mavjud. Bunda taqinchoqning turi, shakli, materiali, hajmi va bezagi hisobga olinadi.

Ikkinchidan, **ijtimoiy-semiotik daraja** mavjud. Taqinchoq shaxsning yoshini, oilaviy holatini, marosimiy maqomini yoki ijtimoiy mavqeini ko'rsatishi mumkin. Uchinchidan, **lingvomadaniy daraja** mavjud. Taqinchoq nomi xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari, urf-odatlar va dunyoqarashi bilan bog'liq madaniy axborotni saqlaydi.

Shu jihatdan zargarlik buyumlari “moddiy madaniyat + til + ijtimoiy munosabat + marosim” kesishmasida o‘rganuvchi murakkab tadqiqot obyektidir. Zamonaviy sharoitda yoshga bog‘liq an‘anaviy farqlarning bir qismi zaiflashgan. Global moda, zamonaviy zargarlik dizayni va kundalik kiyinish uslubining o‘zgarishi natijasida ayrim taqinchoqlar avvalgi qat’iy yosh chegaralaridan chiqib ketgan. Biroq an‘anaviy marosimlarda, ayniqsa nikoh va oilaviy marosimlarda yoshga va oilaviy maqomga bog‘liq taqinchoq tanlash an‘anasi ayrim shakllarda saqlanib qolmoqda. O‘zbek xalqining an‘anaviy zargarlik buyumlari yosh kategoriyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab madaniy tizimni tashkil etadi. Taqinchoqlar insonning faqat tashqi ko‘rinishini bezash uchun xizmat qilmay, uning yoshi, oilaviy holati, marosimiy maqomi, ijtimoiy mavqei va madaniy mansubligini ifodalovchi vosita sifatida ham namoyon bo‘lgan.

Tadqiqot natijasida qizaloqlik, o‘smirlik, turmushga chiqmagan qiz, kelinlik, turmush qurgan ayollik va keksalik kabi hayot bosqichlarining zargarlik madaniyatida o‘ziga xos ifodasi mavjudligi aniqlandi. Qizaloqlar taqinchoqlarida himoya va sodda estetik funksiya ustun bo‘lsa, o‘smir va turmushga chiqmagan qizlarda estetik hamda ijtimoiy funksiyalar kuchayadi. Kelinlik davrida taqinchoqlarning marosimiy va ramziy ahamiyati yuqori darajaga ko‘tariladi. Yoshi ulug‘ ayollarda esa zargarlik buyumlarining xotira, meros va avlodlar davomiyligini ifodalovchi funksiyasi muhimlashadi.

Zargarlik nomlari nuqtayi nazaridan ham yosh kategoriyasi muhim semantik va pragmatik omil hisoblanadi. Shu sababli o‘zbek zargarlik leksikasini kelgusida “**yosh – jins – oilaviy holat – hudud – marosim – taqinchoq – funksiya**” modeli asosida kompleks o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Umuman, zargarlik buyumlarining yoshga oid xususiyatlarini tadqiq etish o‘zbek xalqining etnolingvomadaniy merosini chuqurroq anglash, milliy zargarlik terminlarini tizimlashtirish va ularning semantik-madaniy qatlamlarini ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Faxretdinova D.A.** Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1988. – 204
2. **Pardayeva I.** Zargarlik terminlarining tematik tasnifi. – O‘zbek va qozoq tillarida zebziynat nomlarini ifodalovchi terminlarning ishlatilishi va nomlanishi masalalari.
3. **Borozna N.G.** Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана // Советская этнография. – 1974. – № 1. – Б. 32–44.
4. **Turaboyeva Y.R.** O‘zbek ayollari taqinchoqlari // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Gumanitar tadqiqotlar. – 2023. – № 7(75). – Б. 22–31.